

Віталій Перевезій

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ЦЕРКОВ У ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Залучення церков до політичних процесів розглядається науковцями всього світу як багатогранна проблема. Політичний іслам, християнська демократія континентальної Європи, електоральна участь протестантів США, специфіка церковно-державних відносин у різних країнах, роль релігійних центрів у боротьбі за владу на національному та міжнародному рівні – ось неповний перелік аспектів, які розроблялися зарубіжними дослідниками. Значна група праць присвячена особливостям участі церков (у т. ч. і православних) у політиці Радянського Союзу та посткомуністичних східноєвропейських країн, зокрема Росії та України. У статті проаналізовано англomовний масив наукових текстів з цієї тематики та зроблено спробу їх структуризації.

***Ключові слова:** релігія, церква, політична участь, наукові дослідження.*

Vitalii Perevezii. Political participation of churches in the foreign scientific research. The article deals with the involvement of

churches in political processes which is considered by scientist around the world as a multi-faceted problem. Political Islam, Cristian democracy of continental Europe, electoral participation of protestants in the USA, the specificity of church-state relations in different countries, the role of religious centres in the struggle for the power at the national and international levels – this is an incomplete lists of aspect that were examined by foreign researchers. It is worth noting the presence of scientific papers that focus on the features of churches' participation in the policy of the Soviet Union and Eastern European communist countries, including Russia and Ukraine. The article analyses the scientific texts and makes an attempt their structuring.

Key words: *religion, church, political participation, research.*

Аналіз англомовного наукового дискурсу проблеми політизації релігії, здійснений у цій роботі, не претендує на вичерпність. Автор поставив мету окреслити основні тенденції у західній політичній науці щодо заданої проблематики. Зважаючи на те, що, по-перше, процес політизації релігійного поля має власну специфіку, багато в чому зумовлену особливістю політичної системи тієї чи іншої країни, чи групи країн, і, по-друге, комплексні англомовні наукові дослідження цього феномену торкаються лише певних країн або ж регіонів, ми обрали таку структуру дослідження, яка передбачає територіальний підхід до вирішення поставленого завдання. Перш за все, ми зосередили увагу на проблемі політичної участі релігійних організацій у Сполучених Штатах Америки, зважаючи як на специфіку американської політичної моделі, так і наявність широкого масиву наукових робіт із заданої теми; далі було зроблено спробу аналізу англомовного дискурсу проблеми політизації релігійного поля в країнах Західної й Східної та Центральної Європи. Й, нарешті, останню частину роботи приурочено країнам пострадянського простору, зокрема, й Україні.

США

Дослідження проблеми політичної участі релігійних організацій представниками політичної науки було започатковане у 60-х рр. минулого століття у США. Чи не вперше ця тема зазвучала у матеріалах «Конференції з науки, філософії та релігії у їх стосунку до демократичного способу життя» (29 серпня – 1 вересня 1960 р.), за

редакцією Г. Лассвела. Автори наукового збірника зверталися до гуманістичних можливостей великих релігійних традицій у часи, у які, за цитатою із заключної статті Р. Арона, «політична дія опинилася у тіні атомного апокаліпсису» [1].

Звернення до проблеми політизації релігійного поля збіглося з часом, коли в американській політичній науці набував нового звучання неовеберіанський підхід, згідно з яким вірування людей є глибоко закладеним елементом культури, яка, хоча і відмінна у різних суспільствах, однак, тим не менше, може служити основою для узагальнень на зразок «протестантської етики» М. Вебера. Таким підходом, зокрема, керувався під час написання книги «Релігія і політичний розвиток» Д. Сміт, аналізуючи можливості католицизму, ісламу, індуїзму та буддизму для генерування релігійних ідеологій соціальних змін [2]. Із середини 70-х рр. опубліковано низку історико-філософських та порівняльно-історичних досліджень впливу діяльності церков на політику в США. Предметом аналізу, насамперед, стали суспільні цінності, які популяризують християнські церкви. Дж. Річлі [3; 4] та Р. Ньюгауз [5] дійшли висновку, що релігійні вірування є фундаментальним елементом політичної культури громадян і, загалом, американської демократії. Р. Фоулер [6] та К. Вальд [7] вважали політичну активність представників релігійних організацій збалансовуючим фактором американської ліберально-демократичної індивідуалістичної суспільно-політичної моделі. П. Лопатто довів кореляцію між використанням релігійної риторики в американських президентських кампаніях та результатами виборів. Він обґрунтував теоретичне положення про те, що релігійні цінності є базовими в процесі електорального вибору, пояснюючи це тим, що релігійна соціалізація є глибшою за політичну і передує їй [8]. Тенденція досліджень зв'язків між догматичними настановами різних церков та їх політичною позицією продовжилася в XXI ст. Зокрема, Б. Старкс та Р. Робінсон розрізняють два виміри таких позицій: перший з них зосереджений на ранжуванні церковних доктрин та публічної риторики релігійних лідерів від ортодоксальних до модернізаційних; другий вимір заснований на політичних діях з лобювання консервативної чи ліберальної політики, незалежно від доктринальної специфіки [9].

Американські вчені дуже уважно спостерігають за політичною ідентичністю конфесій і навіть їх окремих лідерів. Прикладом може стати робота Е. Робінсона, виконана на базі університету штату Алабама, в якій розглянуто постать протестантського пастора М. Кібла [10].

У полі зору американської політичної науки проблема політизації релігії завжди розглядалася крізь призму аналізу формальних інститутів, вироблених американським суспільством для розмежування держави і церкви. Англійське поняття «wall of separation» (дослівно перекладається як «стіна розмежування»), яке вжив президент Томас Джефферсон у своєму відомому листі 1802 р. до Асоціації баптистів м. Денбері, лаконічно окреслює суть американського вибору моделі взаємовідносин церкви і держави. В американській політичній науці зберігається давня традиція дослідження техніки та інструментарію втілення цієї політики. Зокрема, В. Петерсон вивчав роль Федерального уряду США у реалізації державної політики у релігійній сфері [11], а Д. Феар проаналізував, яку роль у непорушності американської «стіни розмежування» відіграє Верховний Суд США [12]. Комплексний аналіз державно-церковних відносин у США спробував здійснити Д. Воулф [13].

Новий етап досліджень американського феномену взаємодії церкви і держави продовжився на поч. ХХІ ст. Детальний історичний аналіз боротьби за впровадження першої поправки Конституції США (набрала чинності 15 грудня 1791 р. і була частиною Білля про права, гарантуючи, що Конгрес США не буде видавати закони, що порушують загальні свободи громадян (свободу релігій, слова, преси, зборів, звернень тощо)) здійснили П. Гембургер [14] та Дж. Райт [15], які, зокрема, зосередили увагу на протистоянні американської держави у цьому питанні з баптистами та католиками. Правовий аспект означеної проблеми досліджено у роботах Д. Дрейкмана [16] та Б. Ледевітца [17]. Емпіричною базою цих досліджень були рішення Верховного Суду США, що стали прецедентною базою для визначення місця церкви у суспільно-політичному житті країни.

З іншої боку, деякі дослідники вказують на те, що принцип «стіни розмежування» не завжди функціонує в американському суспільстві. Так, М. Оуенс, дослідивши специфіку взаємодії релі-

гійних і політичних агентів у Нью-Йорку, зафіксував співпрацю негритянських церковних спільнот з урядом, включно з фінансовою допомогою з боку держави [18], а Дж. Мак Хаг виявив, що далеко не у всіх американських штатах дотримано принцип розмежування: наприклад, у Конституції Юти закріплено особливий статус мормонів [19, с. 176].

Одним з пріоритетних напрямів досліджень представників американської політичної науки була й залишається проблема електоральної участі духовенства та віруючих.

Однією з перших робіт такого плану стала стаття Б. Донех'ю, у якій він проаналізував унікальну, за його словами, президентську кампанію 1972 р., в якій Р. Ніксон та його опонент Дж. Мак Гуверн незвично часто зверталися у своїй передвиборчій риториці до релігійних символів, що, зрештою, на думку автора, мало безпосередній вплив на результати виборів [20]. Політичну участь релігійних організацій у період президентства Р. Рейгана вивчав К. Томпсон [21; 22]. М. Сандовал досліджував процеси політичної мобілізації у середовищі іспаномовних католиків (переважно мексиканського походження) [23].

Ключову роль релігійних переконань у процесі політичного вибору довело національне опитування «Нове християнське право» (1983) [24], а також інтерв'ювання на цю тему 80 конгресменів, здійсненого П. Бенсоном та Д. Вільямс у 1986 р. [25]. К. Бетті та О. Вальтер підготували науковий проект, що базувався на інтерв'юванні двохсот священнослужителів десяти найбільших американських деномінацій, здійсненого влітку 1983 р. в Нью-Йорку [26]. Автори ґрунтовно проаналізували рівень залучення представників церков до виборчих кампаній, диференціювавши його на шість рівнів: а) повна неучасть; б) участь у голосуванні; в) агітація; г) фінансова підтримка; д) присутність на з'їздах, зборах, мітингах; е) безпосередня робота у виборчих штабах. Виявилося, що священнослужителі є значно активнішими, ніж звичайні громадяни США. У той час як в цілому по країні участь громадян у голосуваннях становила 71,3%, то серед священнослужителів цей показник становив 92%. Переконувати інших та агітувати намагалися більш ніж половина опитаних представників релігійних організацій, у той час як лише 36,1% громадян вдавалися до таких

дій. Участь у публічних заходах та у роботі виборчих штабів для священнослужителів виявилася втричі вищою, ніж для звичайних громадян (20,2% проти 7,5% і 10,1% проти 3,6%, відповідно), показник фінансової підтримки – вчетверо (27,1% проти 5,9%) [26, с. 137]. Таким чином, К. Бетті та О. Вальтер здобули конкретні емпіричні дані, що засвідчили міру та форми політичної участі священнослужителів США.

Дж. Геммонд докладно, на рівні монографічного дослідження, прослідкував реакцію (у тому числі електоральну) представників консервативного сегмента американського протестантизму на державну політику легалізації абортів та гомосексуалізму [27]. Політичну активність протестантських конгрегацій США також досліджував П. Джуп [28]. Щоправда, навівши багато кількісних даних про тематику, форми, частоту, місце проведення публічних виступів священнослужителів, автор не вдається до концептуалізації власних висновків і завершує їх риторичним запитанням про те, чиї інтереси представляє така діяльність [28, с. 219].

У роботі Дж. Кейна, С. Крейга та К. Вальда на основі двох телефонних опитувань, проведених до і після президентської кампанії 2000 р., було оцінено реакцію громадської думки штату Флорида на висунення віце-президентом (від кандидата А. Гора) представника єврейської общини Дж. Лібермана [29]. Автори виявили збільшення кількості виборців із антисемітськими поглядами: під час першого опитування їх було лише 3%, у той час як під час другого – 11%, що свідчило, на їхню думку, про зростаючу динаміку прихованих расистських настроїв [29, с. 291].

Відстеживши результати голосувань під час президентських виборів 2000, 2004 та 2008 рр., Дж. Джіла та Дж. де Фронцо доходять висновку, що перемога 2008 року Б. Обами, претендента від Демократичної партії, вирішальним чином була зумовлена його антивоєнною риторикою, яка забезпечила голоси сімох штатів, майже половину населення яких становить традиційно республіканський електорат протестантської деномінації євангелістів. За обставин, коли проблема війни і миру не була актуальною, кандидатам-демократам А. Гору в 2000 р. та Дж. Керрі у 2004 р. не вдалося схилити на свій бік ці штати, а разом із тим й перемогти у президентській кампанії [30].

Дж. Беннета проаналізував електоральні преференції церков США під час президентських виборів 2012 р., порівнявши їх з результатами попередньої кампанії [31].

Можливості застосування американського досвіду державно-церковних відносин іншими країнами досліджував колектив авторів на чолі з Р. Феттоном та Р. Рамазані [32]. Вони продемонстрували, як принцип розмежування церкви і держави впроваджено у деяких країнах Європи, Північної Африки, Близького та Середнього Сходу. Штрихи до пояснення складних процесів у сфері церковно-державних взаємин додали деякі понаднаціональні компаративи. М. Драессен, використовуючи Міжнародний звіт уряду США про релігійну свободу в світі у 2003 р. та бази даних Freedom House, довів, що розвиток демократичних свобод не залежить від моделі державно-церковних відносин [33]. У цьому ж контексті вплив релігії на політичну поведінку розкривають К. Гіртс у порівняльному дослідженні ісламу в Марокко та Індонезії [34]; Р. Бланкарт, демонструючи специфіку соціальних комунікацій у мексиканському суспільстві [35]; Л. Ньюленд, вивчаючи роль релігії як інструменту маніпуляції в руках військової хунти на прикладі Фіджі [36]; Дж. Пейден на матеріалі нігерійського міста Кано [37]. В одному з останніх досліджень Е. Каракос та Б. Баскан виявили, що підтримка населенням процесів секуляризації і зменшення впливу релігійних лідерів на політику є обернено пропорційною до зростання нерівності, причому зі збільшенням ефекту для менш забезпечених верств [38].

Західна Європа

Услід за дослідженням проблеми політичної участі церков у США почали з'являтися схожі роботи у матеріалах Західної Європи.

Однією з перших таких праць стало дослідження В. Мак Хейла [39] «Релігія і електоральна політика у Франції». У цій статті на основі даних соціологічного опитування, проведеного у Франції 1967 р., автор аналізує специфічне ставлення різних конфесійних груп французького суспільства до проблеми політичної участі церков. В. Мак Хейл показав, що серед регулярно практикуючих католиків 81% висловився за участь церкви у політиці і лише 5% – проти, серед атеїстів ці показники становили, відповідно, 18% і 63%. Водночас, окрім католиків, які відвідують церкву щотижня,

дослідник виокремив ще дві групи: «сезонні» католики, які бувають у церкві декілька разів на рік, та непрактикуючі, які взагалі не ходять до церкви. Показники підтримки / не підтримки участі католицької церкви для цих груп респондентів, відповідно, становлять 56% (підтримують) і 20% (не підтримують) та 40% і 43% [39, с. 299]. Таким чином, В. Мак Хейл одним з перших показав на прикладі Франції, що питання ролі церкви у політичному житті залежить від рівня релігійності громадян: чим вищий рівень релігійності, тим вищий рівень підтримки ідеї політичної залученості церкви. Громадяни з нижчим рівнем релігійності виявляли схильність до обмеження політичної ролі церкви та акцентування своєї уваги на інших темах (наприклад, у тогочасній Франції – підтримці / не підтримці голлізму) [39, с. 310]. Еволюцію політичних поглядів іспанських католиків описав Х. Лінц [40]. Релігійно-секулярний вимір політики Ізраїлю простежено колективом науковців на чолі з С. Сандлером [41].

Однією з ключових проблем європейської політики, а отже, й предметним полем політичної науки у другій половині ХХ століття був етнорелігійний конфлікт у Північній Ірландії, який актуалізував проблему участі церков у європейській політиці. Одним з перших досліджень ролі релігійного фактора цього конфлікту стала робота Б. Гірвіна [42], присвячена проблемі модернізації Ірландії у ХХ ст. Автор виявив, що попри законодавчі зміни секуляризаційного характеру (починаючи з ратифікації Конституції 1937 р.) релігійний чинник в ірландській політиці відігравав усе більшу роль, що, зрештою, призвело до того, що конфлікт перекинувся з політичної в етноконфесійну площину. Д. Гемптон розглядав проблему британсько-ірландських взаємин крізь призму розвитку релігійної ідентичності учасників цього непростого політичного діалогу. Автор здійснив детальний ретроспективний аналіз етнічних, економічних, конфесійних та культурних факторів, які становлять ольстерську проблему [43]. Л. Фуллер аналізує роль Католицької церкви у політичному житті Ірландії ХХ ст., активна політична позиція якої не змогла перешкодити впливу активної секуляризаційної кампанії в мас-медіа на ірландське суспільство, а також проведенню референдуму 1972 р. про вилучення з Конституції 1937 р. положення про особливий статус церкви [44].

Феномен християнсько-демократичного руху, що набув стрімкого розвитку у повоєнній Європі, не міг не викликати жвавого інтересу дослідників. Однією з перших політологічних праць у цьому напрямі стала монографія К. Уорнер, у якій з позицій теорії раціонального вибору детально проаналізовано діяльність Католицької церкви у повоєнних Італії, Франції та Німеччині, спрямовану на співпрацю з політичними партіями християнсько-демократичної орієнтації. К. Уорнер виявила значно вищий рівень впливу та мобілізаційних можливостей РКЦ в Італії, ніж у Франції, а також підтримку Католицькою церквою Німеччини Християнсько-демократичного союзу, незважаючи на значні впливи, якими користувалися у ньому лютерани [45]. К. Кроуч зазначає, що підтримка Католицькою церквою консервативного табору європейської політики у повоєнні роки визначалася загрозами, які вона вбачала в атеїстичній марксистській доктрині соціалізму [46]. На її погляд, домінування християнсько-демократичних партій у Західній Європі було неочікуваним, оскільки до Другої світової війни вони становили незначну меншість [46, с. 97–98], проте подальший розвиток подій засвідчив здатність християнсько-демократичних та соціал-демократичних партій до об'єднання зусиль у протистоянні агресивному секуляризму [46, с. 102]. Більш широко феномен християнської демократії проаналізували С. Каливас та К. ван Керсберген [47]. Згідно з даними дослідників, сучасний християнсько-демократичний рух у Західній Європі очолюють півтора десятка політичних партій з 13 країн [47, с. 190]. Учені відзначають велику роль церков – насамперед Католицької – у формуванні та розвитку цього політичного сегмента європейської політики.

Окрім емпіричних досліджень політичної участі релігійних організацій, представники європейської політичної науки продовжили традицію нормативістських досліджень, ретельно аналізуючи церковні доктрини на предмет їх соціально-політичної спрямованості. Л. Гріффін, на основі вивчення папських послань, енциклік та повчань, простежив формування офіційної соціальної доктрини Католицької церкви, відомої як «*societas perfecta*» («ідеальне суспільство») [48]. Детальний формально-правовий аналіз цієї доктрини здійснив А. Мейджерс [49]. Дослідник показав, що Католицька церква не лише публічно декларувала власні погляди у

питанні церковно-державних відносин, а й фіксувала їх у своєму Кодексі канонічного права. Відштовхуючись від конкретних канонів і параграфів, А. Мейджерс проаналізував, як відбулося доповнення католицької доктрини положеннями про свободу церкви без втрати основних ідей досконалої спільноти. II Ватиканський Собор, який затвердив ці зміни, уникав терміна, «національна держава», вживаючи натомість дефініції «політична влада», «політична спільнота» та «громадянське суспільство», що, на думку автора, дозволило інституційно закріпити Католицькій церкві власну незалежність від держави [49, с. 13, 17].

Церковно-державні відносини у різних країнах мають власну, часто неповторну, специфіку, що сформувалася історично внаслідок складного переплетіння культурних, економічних та етнонаціональних чинників. Особливе місце у цьому симбіозі для більшості країн Північної Європи відіграли протестантські церкви. Британський дослідник Д. Фергюсон, проаналізувавши взаємодію низки протестантських деномінацій з державною, дійшов висновку про те, що вони, окрім основоположної богослужбової функції, виконують роль своєрідних шкіл громадянських чеснот, на які спирається демократія [50].

Специфічною особливістю п'яти скандинавських країн (Норвегія, Фінляндія, Ісландія, Швеція і Данія) є наявність домінуючої Лютеранської церкви, що розглядається як важлива і невід'ємна складова нордичного типу держави загального добробуту. Шведський дослідник Г. Гюставссон, систематизувавши позиції політичних сил цих п'яти країн Північної Європи щодо питання особливого статусу Лютеранської церкви, констатував наявність у політичних колах консенсусу щодо його збереження. Навіть потенційні опоненти цієї ідеї, соціал-демократи, відмовилися опонувати Церкві у Данії, Ісландії та Норвегії ще до початку Другої світової війни, у Фінляндії – по її закінченні [51]. Спроба шведських соціал-демократів актуалізувати питання про невідповідність принципу свободи віросповідань щодо особливого статусу Лютеранської церкви призвела до політичної активізації віруючих цієї конфесії (яка, за розрахунками дослідника, у 60–80 рр. XX ст. досягла свого історичного піку), внаслідок чого Соціал-демократична партія Швеції була змушена пом'якшити власну позицію з цього питання [51, с. 110].

Особливості державно-церковних відносин в Об'єднаному Королівстві досліджував М. Хілл [52], констатуючи той факт, що у Великобританії домінуюча Англіканська церква володіє не лише символічним впливом, а й реальним представництвом в органах місцевої влади.

У 2009 р. група науковців на чолі з К. ван Керсбергенем та Ф. Мановим здійснили компаративне дослідження ролі релігійно-церковного фактора у становленні держав загального добробуту в Італії, Франції, Швейцарії та Швеції і дійшли висновку, що інституційні особливості відносин держави і церкви обумовлюються принципами церковних доктрин (католицької, лютеранської та кальвіністської) [53].

Щоправда, науковці констатують розрив між формальними нормами і неформальними практиками державно-церковних відносин низки європейських країн. Зокрема, у порівняльному дослідженні Р. Сендберг та Н. Ду показали, що у більшості європейських держав законодавчо визначені три основні моделі відносин із релігійними організаціями: а) розмежування; б) визнання панівного статусу однієї конфесії; в) поєднання елементів першого та другого типу. Однак на практиці формальні моделі не завжди відповідають реальності [54]. Наприклад, у Бельгії за формально змішаного типу державно-церковних відносин Католицька церква займає набагато сильніші позиції, ніж у деяких країнах з нормативно закріпленим статусом домінуючої церкви [54, с. 568].

Проблему державно-церковних відносин у сучасній Німеччині, зокрема їх економічні та освітні аспекти, досліджувала К. Баркер [55]. Зосередивши увагу на проблемі впровадження релігійної освіти у східнонімецькій землі Бранденбург, вона показала складність відродження у посткомуністичній Німеччині релігійних традицій, знищених комуністичним режимом.

На початку XXI ст. після тривалої перерви знову зосереджується увага на вивченні політизації церков в електоральному контексті сучасної демократії. Однією з перших робіт у цьому напрямі стала монографія за редакцією Д. Броттона та Х.-М. Нейпела, присвячена дослідженню участі церков у виборчих кампаніях низки європейських країн [56]. За результатами роботи було встановлено значне зменшення впливу церков на електоральні

процеси внаслідок зростаючої секуляризації у Великобританії та Нідерландах і дещо меншою мірою в Німеччині та Італії. При цьому автори звертають увагу на посилення ролі релігійного чинника у політичному житті Польщі, Угорщини, Скандинавських країн і навіть Франції. Ексклюзивністю характеризується ситуація у цій сфері в Іспанії, де внаслідок консенсусної домовленості політичної та церковної еліт релігійний і секулярний табори були вилучені із політичної боротьби.

Однією з пріоритетних тем сучасної соціогуманітаристики, з огляду на складнощі інтеграції всезростаючого в Європі та США мусульманського населення та пов'язану з цим проблему тероризму, стає питання політизації ісламу. Роботи, присвячені цій проблематиці, можна поділити на дві умовні групи. До першої належать праці, в яких досліджуються історія і догматика ісламу, його місце в культурогенезі тих суспільств, де він був домінуючою релігією, та роль у комунікації цих суспільств з іншим світом. До другої – дослідження соціальної і політичної ролі ісламу в нових ореолах поширення, насамперед в Європі.

Із першої групи робіт привертає увагу видане ще у 1973 р. фундаментальне дослідження М. Робінсона «Іслам і капіталізм», у якому автор в ключі неомарксистської методології досліджував генезу капіталізму в арабському світі. Причини того, що, досягнувши певного рівня розвитку капіталу, мусульманські країни не пішли європейським шляхом, автор вбачає у доктринальній специфіці ісламу [57]. До цієї групи робіт також належить монографія почесного професора Принстона Л. Брауна [58]. Присвячена аналізу походження сучасного феномену радикальних рухів, вона починається з досить детального огляду політичної історії та філософії ісламу. Проаналізувавши його просторово-часову та ідейну різноманітність, Л. Браун розглядає еволюцію радикальних ісламістських поглядів та угруповань і доходить висновку, що на рубежі століть саме вони домінують у політичному дискурсі мусульманського світу, який, тим не менше, є досить багатограним [58, с. 177]. Дослідник Мічиганського університету М. Аюб доводить, що політизація та радикалізація ісламу відбувається здебільш під впливом зовнішніх, а не внутрішніх факторів [59]. Проблеми та можливості демократичної модернізації у мусульманських країнах

вивчали Ж.-Е. Лейн та Х. Редіссі, які показали наявність розбіжностей між представниками т. зв. «високого ісламу» та «низького»: у трактуванні релігійних положень – в акценті на внутрішній (духовній) або ж зовнішній (політичний) боротьбі; у симпатіях до політичних лідерів – поміркованих (і навіть подекуди – ліберальних) або ж до харизматичних лідерів з радикальними гаслами [60]. Те, що іслам не лише сумісний з демократією, а й сприяє їй, обґрунтував Л. Озано на прикладі Туреччини [61]. Е. Хурд, проаналізувавши турецько-європейські взаємини та еволюцію турецької ідентичності, переконує, що прийняття цієї країни до Європейського Союзу стане мотиваційним чинником модернізації для інших країн, в яких домінує іслам [62].

Останнім часом західні дослідники, зокрема М. Сіддікві [63], Е. Хансон [64], Е. Вільсон [65], знову, як колись Г. Лассвел та Р. Арон, акцентують увагу на релігійних чинниках міжнародних відносин. Зокрема, Е. Вільсон зазначає, що надмірний секуляризм заважає Заходу зрозуміти динаміку міжнародних конфліктів за участю не-західних країн, і пропонує усунути «секуляристське упередження» з міжнародних відносин, визнавши натомість важливість релігій [65, с. 222]. Заклик залучити миротворчий потенціал світових релігій для залагодження існуючих конфліктів, зокрема, між Заходом та мусульманським світом, укотре пролунав також у есеї М. Сіддікві [63].

Другу групу робіт, як зазначено вище, становлять дослідження політичної участі мусульман в Європі, де на початку ХХІ ст. внаслідок імміграційних процесів іслам стає дедалі впливовішою релігією, хоча і без яскраво вираженого організаційного центру. К. Уорнер та М. Веннер у роботі «Релігійні і політичні організації мусульман у Європі», проаналізувавши форми політичного самовираження мусульманських спільнот, виявили, що вони є слабо організованими у публічній сфері суспільними групами та об'єднані не за релігійним, а здебільшого за класовим, національним чи етнічним критеріями [66]. Тим не менше, ісламські громадські об'єднання в Європі функціонують. В одній з останніх робіт, що опублікована у 2013 р., П. Лубуйк, Дж. Дебір та П. Мейер показали, що ініціатором утворення таких офіційних центрів у Бельгії, Франції, Німеччині та Великобританії виступає уряд з метою лега-

лізації соціальної та політичної активності мусульманських спільнот та сприяння активізації їх конвенційної політичної участі [67]. Реакцію правих політичних сил Європи та їх електорату на зростання публічної присутності ісламських організацій, на основі контент-аналізу австрійської, німецької та швейцарської преси, дослідили М. Долезел, М. Хелблінг та С. Хаттер [68]. Згідно з результатами цієї роботи саме активізація ісламських організацій, навіть як конвенційних агентів громадянського суспільства, спричинила стрімке зростання праворадикальних настроїв у багатьох європейських країнах. Нові виклики, що спіткали Європу у зв'язку із загостренням емігрантської кризи, основним «донором» якої виступають ісламські держави, криза мультикультурного європейського проекту і лавиноподібне наростання терористичної загрози актуалізують подальші наукові дослідження як феномену ісламу в цілому, так і проблеми інтеграції мусульманських переселенців в європейське суспільство.

Східна Європа

Специфічною особливістю східноєвропейських країн соціалістичного табору було те, що у ньому єдиним реальним політичним інститутом була держава, що монополізувала як економічне, так й ідеологічне поля, а отже, політична участь церков вичерпувалася їх взаємодією з нею. Вивчення проблеми політичної участі церкви у цьому регіоні розпочалося на початку 70-х рр., ставши, по суті, продовженням того вектора досліджень проблеми, що був започаткований американською політичною наукою десятиліттям раніше. Так, у 1974 р. у Бостоні (США) відбулася Перша міжнародна слов'янська конференція на тему «Марксизм та релігія у Східній Європі», за результатами якої була опублікована однойменна збірка доповідей. У ній, окрім аналізу модифікацій марксистської філософії, містилися дослідження становища мусульман, римокатоликів та українських греко-католиків у СРСР, матеріали присвячені протистоянню Католицької церкви з авторитарним режимом міжвоєнної Польщі [69]. Детальний аналіз становища церков практично в усіх східноєвропейських країнах наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст. представила С. Рамет, яка дійшла висновку про формування в окремих країнах інституту державної церкви в останні роки існування соціалістичного табору [70].

Продовжуючи цю думку, П. Рамет показав високий рівень неформальної кооптації православної церкви до тоталітарних режимів у Східній Європі, у той час як юдеї, та, дещо меншою мірою, католики і мусульмани перебували в конфронтаційних відносинах з ними і піддавалися системним переслідуванням [71]. Детальний аналіз форм і методів участі церков і релігійних організацій у поваленні комуністичних режимів більшості постсоціалістичних країн здійснено у колективній монографії «Політика і релігія в Центральній і Східній Європі: традиції і зміни» за редакцією В. Светоса [72].

Значну увагу представники політичної науки приділили дослідженню проблеми політичної участі церков в окремих країнах Східної і Центральної Європи.

Лібералізацію відносин керівництва комуністичної Югославії та церков протягом 70–80-х рр. XX ст., продемонструвавши потенційні моделі мирної взаємодії церкви і режиму, показав М. Вольф [73].

Унікальним дослідженням є книга Дж. Віттенберга, в якій на основі архівних матеріалів та авторської бази електоральної статистики показано, яким чином ціною демонстративної лояльності до комуністичного режиму вдалося зберегтися і відродити свій вплив після його повалення консервативному сегменту угорського суспільства і яку роль у цьому відіграла Католицька церква [74].

Специфіку залучення Румунської православної церкви у політичні процеси в період перших двох десятиліть Холодної війни досліджував Л. Леустін [75]. На думку науковця, традиція надмірної політизації православної церкви в Румунії, яка склалася протягом попереднього століття, не дозволила її ієрархам опонувати також і владі Румунської Народної Республіки, тому «церковні лідери співпрацювали з режимом як задля збереження православної віри, так і задля утримання особистих позицій у церковній ієрархії» [75, с. 195]. Процеси взаємодії релігії та політики в посткомуністичній Румунії досліджували Л. Стан та Л. Турческу. Науковці проаналізували структуру суб'єктів цієї взаємодії як з політичного (комуністичний режим, сучасні партії, окремі лідери), так і релігійного (Румунська православна церква, інші православні деномінації, католицькі церкви східного і західного обрядів, низка

конфесій протестантського напрямку та інші) боків. У поле наукового інтересу румунських учених потрапило широке коло проблем з тематики політизації релігії, зокрема, вони вивчали ступінь переплетіння декларованих соціально-політичних настанов православної церкви з ідеологією націоналізму; політичну активність релігійних організацій у питаннях реституції майна; електоральну участь духовенства та віруючих; політичні механізми проникнення конфесій у систему освіти тощо [76]. Л. Стан та Л. Турческу детально проаналізували дискусію щодо храмів Трансильванії, які до Другої світової війни перебували у власності румунських греко-католиків, а після неї за сприяння комуністичного режиму перейшли Румунській православної церкві [76, с. 91–117]. Автори також відстежили п'ять виборчих кампаній у період з 1990 до 2004 рр. на предмет участі у них священнослужителів та використання релігійних символів політиками [76, с. 119–143]. Ця праця, на наш погляд, є найбільш компактним та різностороннім дослідженням сучасного процесу політизації церкви, щоправда, на матеріалах лише однієї країни.

Особливості державно-церковних відносин у сучасній Сербії вивчає А. Іліч. Він, зокрема, показує, як специфічна конституційна норма про державне фінансування церков, впроваджена ще у 1946 р., що була спрямована на підтримку у кожній із колишніх югославських союзних республік домінуючої релігійної конфесії, дозволяє державі й нині надавати фінансові субвенції окремим церквам (наприклад, у 2004 р. за цією статтею в державному бюджеті було передбачено 2,1 млн євро). А. Іліч зазначає, що основним реципієнтом цього фінансування завжди була православна церква, щоправда, в останні роки фіксуються тенденції поступової лібералізації відносин церков із державою і, зокрема, щодо розширення кола привілейованих конфесій [77].

Історію православних концепцій взаємовідносин з державою, а також їх вплив на економічний розвиток на прикладі Болгарії вивчала Д. Калькандьєва [78]. Сучасний стан державно-церковних відносин у Болгарії досліджував П. Петкофф [79]. Він, зокрема, констатував, що в умовах наявності в країні активної ісламської меншини етнічних турків болгарський політикум у Конституції 1991 р. імплементував модель розмежування церкви і держави,

закріпивши ліберальну цінність свободи віросповідання. Однак уже у 2002 р. у преамбулі Закону про свободу віросповідань було закріплено норму про особливу роль Болгарської православної церкви у формуванні та розвитку духовної та інтелектуальної історії Болгарії, а в Статті 10 цього ж Закону уточнено, що ця роль стосується також держави і політичного життя [79, с. 316–317]. П. Петкофф детально аналізує інституційний дрейф від ліберальної до «конкордатної» моделі державно-церковних відносин у Болгарії, дає оцінку цьому процесу з точки зору юридичної техніки та термінології, а також описує суспільну дискусію, що точилася навколо цієї проблеми. Спроби болгарського політичного класу використати релігійний чинник для формування національної ідеології з метою консолідації суспільства досліджує В. Костов [80]. На його думку, такого роду нормативне регулювання здатне знівелювати позитивний вплив конфесій на формування демократичного суспільства і перетворити привілейовану релігійну організацію, незалежно від того, хто нею буде, на своєрідного контролера канонічної території [80, с. 36].

Підсумовуючи аналіз ролі релігійного чинника у політичному житті країн Східної Європи, професор М. Томка, що присвятив дослідженню цієї проблематики ледь не всю свою дослідницьку працю протягом останніх декад ХХ ст., зазначає, що місцеві релігійні організації і далі усе ще усвідомлюють себе важливим учасником суспільного і політичного життя, що зумовлюється як історичною традицією, так і їх сучасним впливом на політичні процеси [81].

Пострадянський простір

Західні наукові центри виявили дослідницький інтерес до проблеми політизації релігії на пострадянському просторі. Зважаючи на домінуючу роль на цих територіях православної церкви, з'являється низка робіт концептуального характеру, в яких досліджувалася православна традиція взаємодії церкви з державою [82]. Перші праці у цьому напрямі з'явилися майже одночасно з початком дослідження релігійних чинників політичного життя загалом, тобто наприкінці 60-х – на поч. 70-х рр. ХХ ст., і представляли історичний аналіз розвитку особливостей церковно-державних

відносин у православному світі. Прикладом є коротка історія православ'я С. Рансаймена [83] та стислий історичний екскурс про взаємини православної церкви зі світською владою Т. Пападопулоса [84]. У тому ж ключі виконана робота Дж. Мейєндорфа «Православна церква: минуле і роль у сучасному світі», яка після першої публікації у видавництві семінарії РПЦ в Нью-Йорку ще у 1981 р. уже декілька разів перевидавалася [85]. У ній автор стисло виклав не лише всю історію православної церкви (від апостольських часів до сьогодні), а й елементи її соціальної доктрини. Доктринальних аспектів взаємодії церкви і влади торкалися у вступних частинах своїх монографій вищезгадані Л. Леустін [75], Л. Стан та Л. Турческу [76].

Однак домінантами політологічних досліджень усе ж виступає аналіз активності політичних інститутів. Основоположним, монопольним, а подекуди єдиним реальним за тоталітарних і авторитарних політичних режимів є держава. Саме державна політика стосовно релігійних конфесій стала основною темою досліджень проблеми політичної участі церкви в СРСР.

Західні дослідники констатують невідповідність формальної інституційної бази державно-церковних відносин у СРСР реальним політичним практикам. Зокрема, це засвідчив П. Герен, здійснивши порівняльне дослідження відмінностей практичної реалізації релігійної свободи у майже однакових з формальної точки зору системах розмежування церкви та держави у США та СРСР [86]. Реальні політичні дії радянської влади засвідчили диференційне ставлення до різних релігійних конфесій, хоча жодна з них не перебувала у відкрито дружніх відносинах з владою.

Варто зауважити, що західні науковці до початку 90-х років ХХ ст. були позбавлені доступу до оригінальних документальних джерел з предмета дослідження і у своїх роботах обмежувалися матеріалами офіційних радянських джерел та «самвидаву». Проте це не завадило їм концептуалізувати проблему і дійти коректних висновків, зокрема, про те, що перетворена ще за Сталіна в політичний інструмент радянського режиму, РПЦ, за словами І. Саймона, «виконувала, подібно до невільника концтабору, безкоштовну працю з ідеологічної підтримки, показуючи гармонійну співпрацю

церкви і держави та легітимізуючи режим за допомогою аргументів «теології революції» [87].

Лише на початку ХХІ ст. з'явилася низка робіт, присвячених дослідженню технологій упокорення РПЦ у перші десятиліття радянської влади, спертих на багату документальну базу. Так, А. Дікінсон у дослідженні більшовицьких репресій щодо РПЦ зібрала дані про кількість репресованих священнослужителів [88], згідно з якими протягом 1917 – 1940 рр. щорічно ув'язнювалося або страчувалося в середньому по 13 єпископів, а кількість парафій РПЦ за цей період скоротилася у 42 рази [88, с. 330, 332]. Е. Рослоф описав технології ЧК та НКВС, спрямовані на породження розколу в структурі РПЦ шляхом спонукання до активної співпраці з режимом значної частини православних ієрархів та духовенства [89].

Репресивну політику щодо церков у СРСР представлено у колективній праці «Державний секуляризм і жива релігія в радянській Росії та Україні», автори якої продемонстрували динаміку репресій (хвилі посилення), форми адаптації релігійних організацій до наявних перешкод, а також зміну пріоритетів антирелігійної політики з грубого насильства на більш витончену тактику маніпуляції суспільною свідомістю за допомогою системи освіти та засобів масової інформації [90].

Державну церковно-релігійну політику СРСР в останні 30 років його існування, а також перші кроки до її трансформації у новоутворених пострадянських країнах на основі матеріалів центральних російських архівів (відкритих для досліджень на початку 90-х рр. ХХ ст.) вивчав Дж. Андерсон. У поле зору вченого потрапила переважна більшість діючих на той час релігійних конфесій, включаючи Свідків Єгови та Товариство свідомості Кришни. Дослідник показав специфіку «роботи» відповідних радянських органів з різними конфесіями – від тотального переслідування до схилання до вимушеної співпраці [91]. Дж. Корнблатт досліджував технології радянських спецслужб, спрямовані на розмежування релігійної та національної ідентичності євреїв у СРСР [92].

Тонкощі радянської державної релігійної політики крізь призму контролю спеціальних органів за діяльністю консервативно-націоналістичного сегмента російського самвидаву вивчав Дж. Дан-

лоп [93]. Він помітив, що учасників цього руху переслідували вибірково: у той час як лідера московського релігійно-філософського гуртка, редактора журналу «Община» А. Огороднікова та редактора «Вече» В. Осіпова було ув'язнено, видавці «Многая лета» Г. Шиманов і Ф. Карелін не тільки залишилися на свободі, але й продовжували видавати 20-сторінковий альманах [93, с. 146]. Дослідник висловив припущення, що така реакція радянських спецорганів була зумовлена змістом зазначеного видання, що уникало теми руйнування більшовиками етнічної російської культури і апологізувало укладення неформального конкордату РПЦ з радянською державою [93, с. 152].

Самостійний масив наукових досліджень присвячений дослідженню процесів політичної ролі релігійних організацій у пострадянських державах.

Уже у 1995 р. за підсумками наукового проекту з дослідження держав-спадкоємців СРСР, здійсненого науковцями американських університетів Меріленду та Джона Гопкінса, вийшла друком колективна монографія «Релігійна політика в Росії і нових державах Євразії» за редакцією М. Бордо [94]. З 12 есеїв, що увійшли у цю книгу, три присвячено Україні, п'ять – РФ і по одному – Прибалтиці, кавказьким республікам, Таджикистану та Узбекистану. Дослідники виявили спроби РПЦ встановити міцні канали комунікації з політичним класом не тільки в Російській Федерації, а й у межах всієї «канонічної території». Автори зауважили, що у риторичі РПЦ відкрито пропагувалася ідея «відродження імперії» і за умови приходу до влади в РФ націоналістичних сил не виключали реальних дій церковних або навколоцерковних кіл, спрямованих на її реалізацію. Специфіку взаємодії РПЦ з політичними елітами новоутворених державах у монографії «Російська православна церква: триумфалізм і захищеність» дослідила Дж. Елліс. Дослідниця показала, як протягом 1988–1994 рр. ієрархи цієї церкви підтримали дещо ослаблену партійно-державну номенклатуру СРСР, намагаючись перетворити православ'я на нову державну ідеологію [95]. Редактор оксфордського «Journal of Church and State» Д. Дейвіс у своїй колонці у вересневому випуску за 2002 р., аналізуючи процес формальної і неформальної інституціоналізації

РПЦ як державної церкви, пов'язує його з перспективою повернення Росії до авторитаризму чи навіть тоталітаризму, де православний фундаменталізм посяде місце марксистської ідеології [96]. Розмірковуючи щодо ймовірності такого сценарію, Д. Дейвіс зауважує: «Насправді, РПЦ протягом своєї історії виявляла не лише політичну пасивність, а й часом навіть активну підтримку авторитарним режимам, особливо протягом радянської ери» [96, с. 658].

Соціальні наслідки ухвалення у 1997 р. нової редакції Закону Російської Федерації «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», яким було визнано особливий статус РПЦ, вивчав Дж. Вархола. Дослідник, спираючись на опитування громадської думки та офіційні урядові дані, показав тенденції до погіршення релігійної толерантності в РФ [97, с. 84–85]. Саме цим фактором Дж. Вархола пояснює майже 25-кратне збільшення кількості терактів у Росії: у той час як у 1997 – 1999 рр. фіксувалося 20-30 терактів / рік, у 2000 р. їх було вчинено 135, у 2002 р. – 360, а у 2003 р. кількість терактів зростає до 561 [97, с. 77]. Детально розглянувши норми згаданого закону, Дж. Кодевілла доходить висновку про його невідповідність Конституції РФ, адже у ньому впроваджувалася норма про особливу роль РПЦ та інших «традиційних» релігій у російській історії і культурі, що прямо суперечило підтвердженому у тексті цього ж закону конституційному принципу рівності всіх релігійних організацій. Дослідник припускає, що саме російський закон став калюкою законодавчих змін 2002 р. у Болгарії [98, с. 115].

Нормативним аспектам релігійної політики РФ присвячені роботи Дж. Бейзіла, який, окрім законодавства, досліджував суспільний дискурс проблеми відносин держави з релігійними об'єднаннями. Зокрема, у поле зору дослідника потрапив Проект концепції державної політики у релігійній сфері від 27 липня 2001 р., а також реакція на цей документ з боку РПЦ (його лобіювання), державних, церковних і громадських діячів [99; 100]. Суспільні настрої щодо проблеми державно-церковних відносин серед російських громадян із різним рівнем релігійності вивчав К. Марш [101].

Структурно-функціональний аналіз діяльності РПЦ здійснив З. Кнокс. Розглянувши три форми активності РПЦ – політичну, суспільну та внутрішньоорганізаційну, – вчений аргументував наяв-

ність у російському православ'ї ліберальних реформістських сил, які ведуть активний діалог із суспільством, виступають за осучаснення літургійної мови, займаються активною харитативною діяльністю і, таким чином, сприяють розвитку громадянського суспільства. Однак таких священиків та мирян, стверджує дослідник, – порівняно небагато, натомість ієрархія РПЦ, прагнучи політичного впливу і вибудовуючи для цього канали взаємодії з державною владою, задає консервативний порядок денний, несумісний із релігійною свободою і втрачає історичну можливість очолити позитивні зміни в масштабах країни [102].

У компаративному дослідженні Р. Кава проводяться паралелі між політичною роллю католицької церкви в Бразилії і православної в РФ [103]. Знайшовши певні елементи подібності в релігійній структурі, у раптовій зміні політичних умов у зв'язку із демократизацією, Р. Кава, однак, вказує на суттєву відмінність у політекономії двох церков, що визначає міру їх політизації. РПЦ адміністративно, фінансово та догматично – самодостатня структура, не залежна від релігійного центру або інших сестринських церков. Бразильська ж церква безпосередньо підпорядкована Ватикану і протягом останніх 50 років була одним з найбільших його беніфіціаріїв. Це підштовхує дослідника до висновку, що РПЦ більш залежна від зміни політичної кон'юнктури всередині країни і тому від неї можна очікувати активізації участі у політичних процесах. Торкаючись української проблематики, Р. Кава артикулює увагу на втратах парафій РПЦ на західноукраїнських землях на користь, за його висловом, «дисидентських течій православ'я» та УГКЦ, а також тенденціях до зростання автокефалістських настроїв у середовищі УПЦ (подібних до процесів в Естонії, Молдові та Білорусі) [103, с. 538].

Один із важливих аспектів досліджень політичної ролі РПЦ у англомовному науковому дискурсі – аналіз її практик, спрямованих на втримання в орбіті власних впливів територій, які вона вважає належними їй згідно з нормами канонічного права.

Досліджуючи історію та сьогодення РПЦ [104; 105], американський дослідник Н. Дейвіса став автором однієї з небагатьох англомовних наукових робіт, майже цілковито присвяченій Україні.

У статті «Підтверджені дані про Російську та Українську православні церкви» вчений поставив завдання визначити рівень впливовості РПЦ в Україні і подав значну кількість даних про інституційну інфраструктуру (чисельність парафій, священнослужителів, монаших чинів та навчальних закладів) трьох православних деномінацій України та УГКЦ. Учений ставить під сумнів результати опитування Київського міжнародного інституту соціології (проведеного в грудні 1997 – січні 1998 рр.), що засвідчило переважання кількості послідовників УПЦ-КП над прихильниками УПЦ (МП), про яке під час інтерв'ю у червні 1999 р. повідомив йому предстоятель УПЦ-КП патріарх Філарет (Денисенко) [106].

Роль РПЦ у формуванні релігійної карти сучасної Молдови досліджували Л. Турческу та Л. Стан. Вони детально аналізують події, що відбувалися у Молдові після здобуття незалежності, зокрема, зосередивши увагу на процесі інституціоналізації Бессарабської митрополії Румунської православної церкви, що тривав з 1992 до 2002 рр. і формально був завершений тільки внаслідок рішення Європейського суду з прав людини та ролі, яку відіграв у цьому процесі єпископ Петро Педурару. Спираючись на документи ОБСЄ, автори також продемонстрували утиски неправославного населення у невизнаній Придністровській Молдавській Республіці [107].

Завдяки політичному впливу Москви на незмінні з радянських часів політичні еліти середньоазіатських республік колишнього СРСР православна церква зуміла зберегти свої позиції навіть на теренах з переважно мусульманським населенням. С. Пейроуз демонструє, яким чином РПЦ не тільки не зазнала жодних утисків, а й залишилася привілейованим партнером авторитарних режимів у Середній Азії [108]. Дослідник зазначає, що у пострадянський період у цих країнах, навпаки, жорстко переслідують будь-які прояви політизованого ісламу, котрий політичний клас вважав особистою загрозою. Натомість у реальних практиках «найбільш політизованим рухом є, фактично, православна церква, яка підтримує тривалу традицію співпраці з політичною владою» [108, с. 115].

Роль РПЦ у абхазькому та південноосетинському конфліктах відстежувала К. Конрой [109]. Сепаратистський рух у цих анклавах

був активно підтриманий російською державою і церквою, і внаслідок збройних конфліктів 1992 – 1993 та 2008 рр. вони повністю вийшли з-під контролю грузинського уряду. Однак наразі цим усе й завершилося: ні політичного, ані церковного формального російського протекторату ці території так і не здобули. Такі дії Росії, на думку К. Конрой, були вмотивовані прагненням здобуття репутаційних переваг, насамперед для РПЦ, яка не лише продемонструвала для усього православного світу свою повагу до канонічної території авторитетної, заснованої самими апостолами, Грузинської православної церкви, а й виявила готовність стати посередником між сепаратистськими новоутвореннями та їх материнською церквою. Лідери православних церков обох невизнаних утворень прагнуть легітимізувати свою окремішність історичним інструментарієм, доводячи, що у середньовіччі предстоятель Абхазії мав титул Католикоса, а Південна Осетія була дієцезією Аланія. У свою чергу, офіційні речники Грузинської православної церкви звинувачують РПЦ у недружній поведінці, зокрема, й через підготовку сепаратистських елементів у російських духовних навчальних закладах [109, с. 13].

Співпрацю між РПЦ та дипломатичним відомством російської держави аналізував Д. Пейн. Зокрема, він детально дослідив роль, яку відіграло Міністерство закордонних справ РФ у процесі об'єднання РПЦ з Російською православною церквою за кордоном у 2007 р. Дослідник припустив, що у відповідь на сприяння щодо розв'язання цієї важливої проблеми російське МЗС очікувало від РПЦ активної роботи серед діаспор з пропагування ідеологеми «русского мира» [110].

Окрему категорію «англомовного наукового дискурсу» проблеми політичної ролі РПЦ становлять роботи російських учених, опубліковані або перекладені у західних наукових виданнях. Механізми використання РПЦ як інструменту зовнішньої політики протягом радянської історії на широкій архівній базі здійснив Т. Чумаченко [111]. Сучасний стан релігійності населення Росії, кореляцію його релігійних та політичних цінностей дослідила С. Криштановська [112]. Кількісну динаміку інфраструктури РПЦ представив Д. Сидоров [113], який показав сформований ще в

радянські часи дисбаланс на користь України, де перебувала третина усіх єпископів РПЦ [113, с. 227]. К. Петренко з П. Глазнером розкривають аспекти співпраці держави і церков у освітній сфері сучасної Росії [114].

Одним із провідних дослідників проблеми політизації РПЦ у США стала випускниця Джорджтаунського університету І. Папкова. В одній із перших своїх публікацій молода дослідниця намагалася визначити вплив РПЦ на боротьбу за владу в РФ за допомогою порівняння програм російських політичних партій [115]. У монографії «Православна церква і російська політика» І. Папкова спробувала довести, що РПЦ має дуже незначний вплив у російській політиці, оскільки не згадується у програмі жодної політичної партії та в жодному офіційному посланні президента РФ. Лобювання ієрархами РПЦ прийняття базового для діяльності релігійних організацій закону 1997 р., на думку дослідниці, було винятком з правила [116]. Однак уже у статті 2011 р. [117] І. Папкова визнає співпрацю РПЦ з державою, але зазначає, що вона швидше не підсилює, а послаблює її, оскільки РПЦ унаслідок таких дій втрачає підтримку віруючих [117, с. 679].

На завершення огляду англомовних наукових видань з проблематики політизації релігійних організацій варто окремо згадати представників Національної академії наук України О. Балакіреву та Ю. Середу, яких у 2013 р. було залучено до підготовки колективної монографії, присвяченої неполітичній ролі церков як організаційної основи альтруїзму, соціального служіння та виховання громадянської моралі [118]. Автори спільного проекту спиралися на бази даних проектів «Дослідження європейських цінностей», проведених у 1981, 1990, 1999 та 2008 – 2009 рр., а також інших загальноєвропейських та національних опитувань. Учені концентрували свою увагу не лише на християнських конфесіях західноєвропейських країн, а й, насамперед, на динаміці змін «релігійно-політичної» карти Європи у зв'язку із міграційними процесами з мусульманських країн та посткомуністичної Європи. Дослідники зафіксували зростання релігійності та навіть появу фундаменталізму в європейських країнах. Так, національне опитування «Бог у Нідерландах», що проводилося у 2006 – 2007 рр.,

зафіксувало належність 7% населення країни до так званих «фундаменталістів протестантського напрямку» [118, с. 183–184]. О. Балакірева та Ю. Середя на основі багатого матеріалу соціологічних та статистичних даних показали відродження релігійності після розпаду Радянського Союзу [119]. Прикметно, що українські вчені були залучені також для підготовки матеріалу про Росію. За результатами дослідження вони доходять висновку, що релігійні організації в Україні як складова громадянського суспільства виявилися значно більш розвинутими як за кількістю, так і за різноманітністю, ніж у Росії [119, с. 226]. Застосовуючи статистичну дослідницьку процедуру, автори показали вплив релігійного фактора на демократизацію, довіру до інститутів, волонтерську діяльність і навіть на охорону навколишнього середовища, а також на політичну дію. Зокрема, специфічність української ситуації, за свідченням науковців, полягає у наявності в країні конфесійних політичних партій [119, с. 232].

Висновки

Отже, політична наука приділила значну увагу проблемі політизації релігійного поля. Можна виділити три великі групи досліджень цієї проблематики у західних політологічних центрах: а) вивчення досвіду інституалізації відносин між політичними і релігійними агентами у країнах сталої демократії і нових викликів для них у зв'язку з ісламізацією західних суспільств; б) аналіз процесів, пов'язаних із взаємодією релігії і політики у країнах демократичного транзиту, зокрема, у країнах Східної та Центральної Європи (Польщі, Угорщині, Румунії, Болгарії тощо); в) дослідження ролі Російської православної церкви як елемента політичної системи сучасної Росії та численні історичні екскурси, в яких здійснюється пошук коріння взаємозв'язків російської церкви і держави. У зоні периферійного інтересу цих досліджень – країни, що перебувають у сфері російських державних та церковних інтересів, у тому числі Україна, Молдова, Білорусь, держави Закавказзя та Середньої Азії. Необхідно зазначити, що український контекст зазначеної проблеми у західних дослідженнях – велика рідкість. Українська проблематика розглядається хіба що у загальноєвропейських моніторингових дослідженнях, присвячених вивченню

сучасного стану релігії у різних країнах. Тим не менше, зазначений масив наукової літератури становить, по-перше, практичний інтерес з огляду на те, що в ньому детально розкрито особливості різноманітних моделей взаємодії релігійного і політичного полів, що може бути корисним для творення та інституціоналізації відповідних українських моделей; по-друге, з точки зору дослідницького інтересу, ці роботи презентують можливості використання сучасного наукового інструментарію у дослідженнях проблеми політизації релігійного поля.

---

1. Lasswell H. The Ethic of Power: The Interplay of Religion, Philosophy, and Politics : Papers Presented at the Conference on Science, Philosophy, and Religion in Their Relation to the Democratic Way of Life / edited by Harold D. Lasswell and Harlan Cleveland. – New York : Harper, 1962. XVI. – 509 p.

2. Smith D. Religion and Political Development / Donald Eugene Smith. – Boston: Little, Brown & Co., 1970. XVII. – 298 p.

3. Reichley J. Religion in American Public Life / James A. Reichley. – Washington : Brookings, 1985. – 402 p.

4. Reichley J. Religion and the Future of American Politics / James A. Reichley // Political Science Quarterly. – 1986. – Vol. 101. – No 1. – P. 23–48.

5. Neuhaus R. The Naked Public Square: Religion and Democracy in America / Richard John Neuhaus. – Grand Rapids : Eerdmans Publishing Company, 1984. – 280 p.

6. Fowler R. Religion and Politics in America / Robert Booth Fowler. – Meutchen : The Scarecrow Press, 1984. – 351 p.

7. Wald K. Religion and Politics in the United States / Kenneth D. Wald. – New York : St. Martin's Press, 1987. – 301 p.

8. Lopatto P. Religion and the Presidential Election / Paul Lopatto. – New York : Praeger, 1985. – 177 p.

9. Starks B. Two Approaches to Religion and Politics: Moral Cosmology and Subcultural Identity / Brian Starks, Robert V. Robinson // Journal for the Scientific Study of Religion. – 2009. – Dec. – Vol. 48. – Issue 4. – P. 650–669.

10. Robinson E. Show us how you do it: Marshall Keeble and the rise of Black Churches of Christ in the United States, 1914–1968 / Edward J. Robinson. – Tuscaloosa : University of Alabama Press, 2008. – 240 p.

11. Peterson W. The American Federal System and Church-State Relations / Walfred H. Peterson // Political Research Quarterly. – 1963. – Sep. – Vol. 16. – P. 598–609.

12. Fair D. The Church-State Policy Process / Daryl R. Fair // *Policy Studies Journal*. – 1975. – Dec. – Vol. 4. – Issue 2. – P. 117–122; Sorauf F. *The Wall of Separation; The Constitutional Politics of Church and State* / Frank Sorauf. – Princeton: Princeton University Press, 1976. – 370 p.

13. Wolfe D. The Unitary Theory of Church-State Relations / Donald Wolfe, S.J. // *Journal of Church and State*. – 1962. – May. – Vol. 4. – P. 47–65.

14. Hamburger P. *Separation of church and state* / Philip Hamburger. – Cambridge ; London : Harvard University Press, 2002. – 514 p.

15. Wright J. *Separation of church and state* / Jonathan A. Wright. – Santa Barbara : ABC-CLIO, 2010. – 157 p.

16. Drakeman D. *Church, State, and Original Intent* / Donald L. Drakeman. – New York : Cambridge University Press, 2009. – 382 p.

17. Ledewitz B. *Church, state, and the crisis in American secularism* / Bruce Ledewitz. – Bloomington : Indiana University Press, 2011. – 282 p.

18. Owens M. *God and government in the ghetto : the politics of church-state collaboration in Black America* / Michael Leo Owens. – Chicago ; London : University of Chicago Press, 2007. – 310 p.

19. McHugh J. *Ex uno plura: state constitutions and their political cultures* / James T. McHugh. – New York : State University of New York, 2003. – 328 p.

20. Donahue B. The Political Use of Religions Symbols: A Case Study of the 1972 Presidential Campaign / Bernard F. Donahue // *The Review of Politics*. – 1975. – Jan. – Vol. 37. – Issue 1. – P. 48–65.

21. Thompson K. Religion and Politics in the United States: An Overview / Kenneth W. Thompson // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1986. – Jan. – Vol. 483. – No 1. – P. 12–24.

22. Thompson K. The Religious Transformation of Politics and the Political Transformation of Religion / Kenneth W. Thompson // *The Review of Politics*. – 1988. – Aug. – Vol. 50. – Issue 4. – P. 545–560.

23. Sandoval M. *On the Move: A History of the Hispanic Church in the United States* / Moises Sandoval. – Maryknoll : ORBK Books, 1990. XVI. – 152 p.

24. *The New Christian Right* / [edited by Robert C. Liebman and Robert Wuthnow]. – New York : Aldine Publishing Company, 1983. – 256 p.

25. Benson P. Williams. *Religion on Capitol Hill* / Peter L. Benson, Dorothy L. Williams. – New York : Oxford University Press, 1986. – 224 p.

26. Beatty K. A Group Theory of Religion and Politics: the Clergy as Group Leaders / Kathleen Murphy Beatty, Oliver Walter // *Political Research Quarterly*. – 1989. – Mar. – Vol. 42. – No 1. – P. 129–146.

27. Hammond J. *The Politics of Benevolence: Revival, Religion, and American Voting Behavior* / John L. Hammond. – Norwood : Abbex Publishing Corp., 1979. XI. – 243 p.

28. Djupe P. *The prophetic pulpit: clergy, churches, and communities in American politics* / Paul A. Djupe, Christopher P. Gilbert. – New York : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. – 259 p.

29. Kane J. Religion and Presidential Politics in Florida: A List Experiment / James G. Kane, Stephen C. Craig, Kenneth D. Wald // *Social Science Quarterly*. – 2004. – Jun. – Vol. 85. – Issue 2. – P. 281–293.
30. Gill J. Religion, Rational Political Theory, and the 2008 Presidential Election / Jungyun Gill, James DeFronzo // *Politics and Religion*. – 2013. – May. – Vol. 6. – Issue 2. – P. 303–316.
31. Bennett J. Farewell to Faith? The Changing Role of Religion in Presidential Politics / James B. Bennett // *Theology Today*. – 2013. – Oct. – Vol. 70. – P. 281–294.
32. Religion, state, and society: Jefferson's wall of separation in comparative perspective / [edited by Robert Fatton, Jr. and R.K. Ramazani]. – New York: Palgrave Macmillan, 2009. – 240 p.
33. Driessen M. Religion, State, and Democracy: Analyzing Two Dimensions of Church-State Arrangements / Michael D. Driessen // *Politics and Religion*. – 2010. – Vol. 3. – P. 55–80.
34. Geertz C. Islam Observed / Clifford Geertz. – Chicago : University of Chicago Press, 1968. – 136 p.
35. Blancarte R. Recent Changes in Church-State Relations in Mexico: An Historical Approach / Roberto J. Blancarte // *Journal of Church and State*. – 1993. – Sep. – Vol. 35. – P. 781–805.
36. Newland L. New Methodism and Old: Churches, Police and State in Fiji, 2008–09 / Lynda Newland // *The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs*. – 2012. – Dec. – Vol. 101. – No 6. – P. 537–555.
37. Paden J. Religion and Political Culture in Kano / John N. Paden. – Berkeley : University of California Press, 1973. – 461 p.
38. Karakoç E. Religion in Politics: How Does Inequality Affect Public Secularization? / Ekrem Karakoç, Birol Baskan // *Comparative Political Studies*. – 2012. – Dec. – Vol. 45. – No 12. – P. 1510–1541.
39. McHale V. Religion and Electoral Politics in France: Some Recent Observations / Vincent E. McHale // *Canadian Journal of Political Science*. – 1969. – Aug. – Vol. 2. – Issue 3. – P. 292–311.
40. Linz J. Religion and Politics in Spain : From Conflict to Consensus above Cleavage / Juan J. Linz // *Social Compass*. – 1980. – Jan. – Vol. 27. – P. 255–277.
41. Sandler S. Religion in Israeli Politics The Religious-Secular Divide in Israeli Politics / Shmuel Sandler, Robert O. Freedman, Shibley Telhami // *Middle East Policy*. – 1999. – Jun. – Vol. 6. – Issue 4. – P. 137–145.
42. Girvin B. Church, State and the Irish Constitution: The Secularisation of Irish Politics? / Brian Girvin // *Parliamentary Affairs*. – 1996. – Oct. – Vol. 49. – P. 599–615.
43. Hempton D. Religion and political culture in Britain and Ireland: From the Glorious Revolution to the decline of Empire / David Hempton. – Melbourne: Cambridge University Press, 1996. – 191 p.

44. Fuller L. Religion, politics and socio-cultural change in twentieth-century Ireland, *The European Legacy: Toward New Paradigms* / Louise Fuller // *European Legacy*. – 2005. – Feb. – Vol. 10 – Issue 1. – P. 41–54.

45. Warner C. *Confessions of an Interest Group: The Catholic Church and Political Parties in Europe* / Carolyn M. Warner. – Princeton : Princeton University Press, 2000. – 249 p.

46. Crouch C. *The Quiet Continent: Religion and Politics in Europe* / Colin Crouch // *The Political Quarterly*. – 2000. – Aug. – Vol. 71. – Issue 1. – P. 90–103.

47. Kalyvas S. *Christian Democracy* / Stathis N. Kalyvas, Kees van Kersbergen // *Annual Review of Political Science*. – 2010. – Vol. 13. – P. 183–209.

48. Griffin L. *The Integration of Spiritual and Temporal: Contemporary Roman Catholic Church-State Theory* / Leslie Griffin // *Theological Studies*. – 1987. – Vol. 48. – P. 225–257.

49. Meijers A. *The Independence of The Church from the National State* / A.P.H. Meijers // *Bijdragen, International Journal in Philosophy and Theology*. – 2011. – Jan. – Vol. 72 – Issue 1. – P. 3–17.

50. Fergusson D. *Church, State and Civil Society* / David Fergusson. – Cambridge : Cambridge University Press 2004. – 213 p.

51. Gustafsson G. *Politicization of State Churches – a Welfare State Model* / Göran Gustafsson // *Social Compass*. – 1990. – Mar. – Vol. 37. – No 1. – P. 107–116.

52. Hill M. *Church-State Relations And Social Welfare in Europe: A Case Study of the UK* / Mark Hill QC // *The Review of Faith & International Affairs*. – 2009. – Fall. – Vol. 7. – No 3. – P. 27–31.

53. *Religion, Class Coalitions, and Welfare States* / [edited by Kees van Kersbergen and Philip Manow]. – Cambridge University Press, 2009. – 304 p.

54. Sandberg R. *Church-State Relations in Europe* / Russell Sandberg, Norman Doe // *Religion Compass*. – 2007. – Sep. – Vol. 1. – Issue 5. – P. 561–578.

55. Barker C. *Church and State: Lessons from Germany?* / Christine R. Barker // *Political Quarterly*. – 2004. – Apr. – Vol. 75 – Issue 2. – P. 168–176.

56. *Religion and mass electoral behaviour in Europe* / [edited by David Broughton and Hans-Martin Napel]. – London ; New York : Routledge, 2000. – 218 p.

57. Rodinson M. *Islam and Capitalism*. Translated by Brian Pearce / Maxime Rodinson. – New York : Pantheon, 1974. – 309 p.

58. Brown L. *Religion and State: The Muslim Approach to Politics* / L. Carl Brown. – New York : Columbia University Press, 2001. – 256 p.

59. Ayoob M. *The Many Faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World* / Mohammed Ayoob. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008. – 213 p.

60. Lane J.-E. *Religion and Politics: Islam and Muslim Civilization* / Jan-Erik Lane, Hamadi Redissi [with a chapter by Riadh Sidaoui]. – Burlington : Ashgate, 2009. – 336 p.

61. Ozzano L. *Religion, Political Actors and Democratization: The Turkish Case* / Luca Ozzano // *Politics and Religion*. – 2013. – P. 1–23.

62. Hurd E. Negotiating Europe: the politics of religion and the prospects for Turkish accession / Elizabeth Shakman Hurd // *Review of International Studies*. – 2006. – Jun. – Vol. 32. – Issue 3. – P. 401–418.

63. Siddiqui M. When Reconciliation Fails: Global Politics and the Study of Religion / Mona Siddiqui // *Journal of the American Academy of Religion*. – 2005. – Dec. – Vol. 73. – No 4. – P. 1141–1153.

64. Hanson E. Religion and Politics in the International System Today / Eric O. Hanson. – New York : Cambridge University Press, 2006. IX. – 329 p.

65. Wilson E. After Secularism: Rethinking Religion in Global Politics / Erin K. Wilson. – New York: Palgrave Macmillan, 2013. – 222 p.

66. Warner C. Religion and the Political Organization of Muslims in Europe / Carolyn M. Warner, Manfred W. Wenner // *Perspectives on Politics*. – 2006. – Aug. – Vol. 4. – Issue 3. – P. 457–479.

67. Loobuyck P. Church–State Regimes and their Impact on the Institutionalization of Islamic Organizations in Western Europe: A Comparative Analysis / Patrick Loobuyck, Jonathan Debeer, Petra Meier // *Journal of Muslim Minority Affairs*. – 2013. – Mar. – Vol. 33. – Issue 1. – P. 61–76.

68. Dolezal M. Islam in Austria, Germany and Switzerland: Ethnic Citizenship, Church–State Relations and Right-Wing Populism / Martin Dolezal, Marc Helbling, Swen Hutter // *West European Politics*. – 2010. – Mar. – Vol. 33. – Issue 2. – P. 171–190.

69. George R. Marxism and Religion in Eastern Europe : Papers Presented at the Banff International Slavic Conference (September 4-7, 1974) / edited by Richard T. de George and James P. Scanlan. – Dordrecht ; Boston : D. Reidel Publishing Company, 1976. XVI. – 181 p.

70. Ramet S. The New Church-state Configuration in Eastern Europe / Sabrina P. Ramet // *East European Politics and Societies*. – 1991. – Mar. – Vol. 5. – No 2. – P. 247–267.

71. Ramet P. Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the USSR / Pedro Ramet. – Bloomington : Indiana University Press, 1987. – 244 p.

72. *Politics and Religion in Central and Eastern Europe: Traditions and Transitions* / [edited by William H. Swatos]. – Westport : Praeger Publishers, 1994. X. – 230 p.

73. Volf M. Church, State, and Society: Reflections on the Life of the Church in Contemporary Yugoslavia / Miroslav Volf // *Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies*. – 1989. – Vol. 6. – P. 24–31.

74. Wittenberg J. Crucibles of Political Loyalty: Church Institutions and Electoral Continuity in Hungary / Jason Wittenberg. – New York : Cambridge University Press, 2006. – 293 p.

75. Leustean L. Orthodoxy and the Cold War: religion and political power in Romania, 1947–65 / Lucian N. Leustean. – London : Palgrave Macmillan, 2009. XII. – 273 p.

76. Stan L. Religion and Politics in Post-Communist Romania / Lavinia Stan and Lucian Turcescu. – Oxford : Oxford University Press, 2007. XVI. – 270 p.

77. Ilić A. On the Road towards Religious Pluralism? Church and State in Serbia / Angela Ilić // Journal: Religion, State & Society. – 2005. – Dec. – Vol. 33. – Issue 4. – P. 273–313.

78. Kalkandjieva D.A Comparative Analysis on Church-State Relations in Eastern Orthodoxy: Concepts, Models, and Principles / Daniela Kalkandjieva // Journal of Church and State. – 2011. – Dec. – Vol. 53. – P. 587–614.

79 (81. Petkoff P. Church-State Relations under the Bulgarian Denominations Act 2002: Religious Pluralism and Established Church and the Impact of other Models of Law On Religion / Peter Petkoff // Journal: Religion, State & Society. – 2005. – Dec. – Vol. 33. – Issue 4. – P. 315–337.

80. Kostov V. Christian Mission in Post-Communism: Missiological Implications and the Bulgarian Context / Viktor Kostov // Religion in Eastern Europe. – 2009. – May. – Vol. 29. – Issue 2. – P. 26–37.

81. Tomka M. Church, State and Society in Eastern Europe / Miklos Tomka 2005. – Washington : The Council for Research in Values and Philosophy, 2005. – P. 92.

82. Bushkovitch P. Religion and society in Russia : the sixteenth and seventeenth centuries / Paul Bushkovitch. New York : Oxford University Press, 1992. VII, 278 p.; Weeks T. Religion, nationality, or politics: Catholicism in the Russian empire, 1863–1905 / Ted Weeks // Journal of Eurasian Studies. – 2011. – Vol. 2. – P. 52–59.

83. Runciman S. The Orthodox Churches and the Secular State / Steven Runciman. – Auckland : Auckland University Press, 1973. – 110 p.

84. Papadopoulos T. Orthodox Church and Civil Authority / Theodore Papadopoulos // Journal of Contemporary History. – 1967. – Jan. – Vol. 2. – P. 201–209.

85. Meyendorff J. The Orthodox Church: Its Past and Its Role in the World Today / John Meyendorff [fourth revised edition with selected revisions by Nucholas Lossky]. Crestwood : St. Vladimir's Seminary Press, 1996. XII. – 254 p.

86. Geren P. Church and State in the United States and the Soviet Union: A Comparative Study / Paul Geren // Journal of Church and State. – 1961. – May. – Vol. 3. – P. 53–70.

87. Simon G. Church, State and Opposition in the U.S.S.R. / Gerhard Simon. – Berkeley : University of California Press, 1974. – 248 p.

88. Dickinson A. Quantifying Religious Oppression_Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests 1917-41 / Anna Dickinson // Religion, State & Society. – 2000. – Vol. 28. – No 4. – P. 327–335.

89. Roslof E. Red Priests: Renovationism, Russian Orthodoxy, and Revolution, 1905–1946 / Edward E. Roslof. – Bloomington ; Indianapolis : Indiana University Press, 2002. XVIII. – 259 p.

90. State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine / [edited by Catherine Wanner]. – Oxford : Oxford University Press, 2012.

91. Anderson J. Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States / John Anderson. – New York : Cambridge University Press, 1994. XI. – 236 p.

92. Kornblatt J. Doubly chosen: Jewish identity, the Soviet intelligentsia, and the Russian Orthodox Church / Judith Deutsch Kornblatt. – Madison : The University of Wisconsin Press, 2004. XII. – 203 p.

93. Dunlop J. *Mnogaya Leta: Advocate Of A Russian Church – Soviet State Concordat* / John B. Dunlop // *Journal: Religion in Communist Lands*. – 1983. – Jun. – Vol. 11. – Issue 2. – P. 146–160.

94. *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia* / [edited by Michael Bourdeaux]. – Armonk : M.E. Sharpe, 1995. – 336 p.

95. Ellis J. *The Russian Orthodox Church: Triumphalism and Defensiveness* / Jane Ellis. – New York : St. Martin's Press, 1996. – 240 p.

96. Davis D. Editorial: The Russian Orthodox Church and the Future of Russia / Derek H. Davis // *Journal of Church and State*. – 2002. – Sep. – Vol. 44. – P. 657–670.

97. Warhola J. Religion and Politics Under the Putin Administration: Accommodation and Confrontation within «Managed Pluralism» / James W. Warhola // *Journal of Church and State*. – 2007. – Jan. – Vol. 49. – P. 75–95.

98. Codevilla G. Relations Between Church and State in Russia Today / Giovanni Codevilla // *Journal: Religion, State & Society*. – 2008. – Jun. – Vol. 36. – Issue 2. – P. 113–138.

99. Basil J. Church-State Relations in Russia: Orthodoxy and Federation Law, 1990–2004 / John D. Basil // *Journal: Religion, State & Society*. – 2005. – Jun. – Vol. 33. – Issue 2. – P. 151–164.

100. Basil J. Problems of State and Church in the Russian Federation: Three Points of View / John D. Basil // *Journal of Church and State*. – 2009. – Mar. – Vol. 51. – P. 211–235.

101. Marsh C. Russian Orthodox Christians and Their Orientation toward Church and State / Christopher Marsh // *Journal of Church and State*. – 2005. – Jun. – Vol. 47. – P. 545–561.

102 (106. Knox Z. Russian Society and the Orthodox Church: Religion in Russia after Communism / Zoe Knox. – London ; New York : Routledge Curzon, 2005. XI. – 257 p.

103. Cava R. Transnational Religions: The Roman Catholic Church in Brazil & the Orthodox Church in Russia / Ralph Della Cava // *Sociology of Religion*. – 2001. – Dec. – Vol. 62. – No 4. – P. 535–550.

104. Davis N. *A Long Walk to Church; A Contemporary History of Russian Orthodoxy* / Nathaniel Davis. – Boulder : Westview Press, 1995.

105. Davis N. The Russian Orthodox Church: Opportunity and Trouble / Nathaniel Davis // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1996. – Vol. 29. – No 3.
106. Davis N. Hard Data on Russian and Ukrainian Orthodox Churches / Nathaniel Davis. [E-resource]: Discussion paper prepared for delivery at a seminar of the AAASS in Denver CO. – 2000. – November.
107. Turcescu L. Church–state conflict in Moldova: the Bessarabian Metropolitanate / Lucian Turcescu, Lavinia Stan // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2003. – Dec. – Vol. 36. – Issue 4. – P. 443–465.
108. Peyrouse S. The Relationship between Church and State in the Post-Soviet World: The Case of Christianity in Central Asia / Sébastien Peyrouse // *Journal of Church and State*. – 2007. – Jan. – Vol. 49. – P. 97–115.
109. Conroy K. Semi-Recognized States and Ambiguous Churches: The Orthodox Church in South Ossetia and Abkhazia / Kristina M. Conroy // *Journal of Church and State*. – 2014. – Mar. – P. 1–19.
110. Payne D. Spiritual Security, the Russian Orthodox Church, and the Russian Foreign Ministry: Collaboration or Cooptation? / Daniel P. Payne // *Journal of Church and State*. – 2010. – Sep. – Vol. 52. – P. 712–727.
111. Chumachenko T. Church and State in Soviet Russia: Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev Years / Tatiana A. Chumachenko [edited and translated by Edward E. Rosloff]. – Armonk : M.E. Sharpe, 2009. – 235 p.
112. White S. Religion and Politics in Postcommunist Russia / Stephen White, Ian McAllister, Ol'ga Kryshchanovskaya // *Religion, State and Society*. – 1994. – Vol. 22. – No 1. – P. 73–88.
113. Sidorov D. Playing Chess with Churches: Russian Orthodoxy as Re(li)gion / Dmitri Sidorov // *Historical Geography*. – 2000. – Vol. 28. – P. 208–233.
114. Glanzer P. Religion and Education in Post-Communist Russia: Russia's Evolving Church-State Relations / Perry L. Glanzer and Konstantin Petrenko // *Journal of Church and State*. – 2007. – Jan. – Vol. 49. – P. 53–73.
115. Papkova I. The Russian Orthodox Church and Political Party Platforms / Irina Papkova // *Journal of Church and State*. – 2007. – Jan. – Vol. 49. – P. 117–134.
116. Papkova I. The Orthodox Church and Russian Politics / Irina Papkova. – New York : Oxford University Press, 2011. – 265 p.
117. Papkova I. Russian Orthodox Concordat? Church and State under Medvedev / Irina Papkova // *Journal: Nationalities Papers*. – 2011. – Sep. – Vol. 39. – Issue 5. – P. 667–683.
118. Religion and Civil Society in Europe / [edited by Joep de Hart, Paul Dekker and Loek Halman]. – Dordrecht : Springer Science, 2013. XII. – 312 p.
119. Balakireva O. Religion and Civil Society in Ukraine and Russia / Olga Balakireva, Iuliia Sereda // *Religion and Civil Society in Europe* / [edited by Joep de Hart, Paul Dekker and Loek Halman]. – Dordrecht : Springer Science, 2013. – P. 219–250.